

DINIY FANATIZM VA IJTIMOIIY MUAMMOLAR

Khudoyberdiyev Rashid Zokir o'g'li

Toshkent davlat tibbiyot universiteti. O'qituvchi

E-mail: xudoyberdiyevrashid077@gmail.com

Talaba: Raximqulov Shoxdavlat G'ayrat o'g'li

Toshkent davlat tibbiyot University

E-mail: Muhammad.toyyibsh@gmail.com

Annotatsiya: mazkur maqolada diniy fanatizm tushunchasining mohiyati, uning tarixiy ildizlari va zamonaviy jamiyatdagi ko'rinishlari tahlil qilinadi. Diniy ekstremizm, radikalizm hamda aqidaparastlikning ijtimoiy barqarorlikka salbiy ta'siri, yoshlar ongiga kirib borish mexanizmlari va bunday tahdidlarga qarshi mafkuraviy kurash yo'llari yoritiladi. Shuningdek, diniy bag'rikenglik va ma'naviy immunitetni mustahkamlash orqali jamiyatdagi totuvlikni saqlab qolish muhimligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: diniy fanatizm, ekstremizm, radikalizm, aqidaparastlik, ijtimoiy muammolar, bag'rikenglik, ma'naviy immunitet, yoshlar.

Bugungi globallashuv, axborot oqimlari tezkorlik bilan yoyilayotgan davrda insoniyat turli xil mafkuraviy, diniy va ijtimoiy tahdidlarga duch kelmoqda. Shulardan eng xavflilaridan biri — diniy fanatizm, ya'ni diniy aqidalarni mutaassiblik bilan talqin qilish, ularni jamiyatdagi barcha munosabatlarga zo'ravonlik yoki keskin qarashlar orqali singdirishga urinishdir. Diniy fanatizm ko'plab tarixiy davrlarda ijtimoiy ziddiyatlar, mojarolar, hatto urushlarning sababi bo'lgan. Shu bois bu hodisaning mohiyatini chuqur o'rganish, uni kelib chiqish sabablari, ijtimoiy oqibatlari va unga qarshi kurash choralarini aniqlash bugungi kunda ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Maqolada, avvalo, diniy fanatizm tushunchasining mazmun-mohiyati, uning tarixiy ildizlari va shakllanish jarayoni tahlil qilinadi. Diniy aqidaparastlikning ilk ko‘rinishlari, diniy ekstremizm va radikalizm g‘oyalari bilan o‘zaro aloqador jihatlari yoritiladi. Shuningdek, diniy fanatizmning zamonaviy jamiyatdagi ko‘rinishlari — internet tarmoqlari, ijtimoiy media va global kommunikatsiya vositalari orqali qanday tarqalishi, ayniqsa yoshlar ongiga qanday ta’sir ko‘rsatayotgani haqida so‘z yuritiladi.

Maqolaning keyingi qismida diniy fanatizmning ijtimoiy hayotdagi salbiy oqibatlari tahlil qilinadi. Ular orasida ijtimoiy barqarorlikning buzilishi, millatlararo va dinlararo totuvlikning zaiflashuvi, ma’naviy qadriyatlarning yemirilishi kabi masalalar asosiy o‘rinni egallaydi. Diniy fanatizm natijasida yuzaga kelayotgan ekstremistik harakatlar, terrorchilik, ijtimoiy beqarorlik, ishonchsizlik, jamiyatda qo‘rquv va adovat muhitining kuchayishi kabi muammolar misollar asosida ochib beriladi.

Maqolada, shuningdek, diniy bag‘rikenglik va ma’naviy immunitet tushunchalari alohida o‘rganiladi. Chunki har qanday jamiyatda diniy ekstremizm va fanatizmga qarshi kurashning eng muhim omili — bu insonlarning ongida to‘g‘ri dunyoqarash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg‘unlashtira olgan ma’naviy mustahkamlikni shakllantirishdir. Maqolada ma’naviy immunitetni kuchaytirish, diniy savodxonlikni oshirish, yoshlar orasida to‘g‘ri diniy bilimlarni targ‘ib qilishning samarali yo‘llari haqida fikr yuritiladi.

Shuningdek, maqolada O‘zbekiston Respublikasida diniy ekstremizm va fanatizmga qarshi kurashish borasida amalga oshirilayotgan davlat siyosati, qonunchilik asoslari hamda diniy bag‘rikenglikni ta’minlashga qaratilgan chora-

tadbirlar tahlil qilinadi. Mustaqillik yillarida diniy erkinlik, e'tiqod erkinligi bilan bir qatorda, diniy mutaassiblik va g'arazli oqimlarga qarshi mafkuraviy barqarorlikni ta'minlash borasida olib borilayotgan islohotlar ko'rib chiqiladi. Bu borada "Ma'naviyat va ma'rifat" markazi, O'zbekiston Musulmonlari idorasi, Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi kabi muassasalar faoliyati ham misol sifatida tahlil etiladi.

Maqolaning asosiy maqsadi — diniy fanatizmning ijtimoiy hayotga ta'sirini kompleks o'rganish, uning ildizlariga nazar tashlab, unga qarshi samarali yechimlar ishlab chiqishdan iboratdir. Shu jihatdan, tadqiqot davomida diniy fanatizmning psixologik, sotsiologik, siyosiy va ma'naviy jihatlari o'rganiladi, shuningdek, inson va jamiyat ongini buzg'uvchi omillarni bartaraf etishning amaliy yo'llari taklif qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Diniy fanatizm muammosi insoniyat tarixining turli davrlarida olimlar, sotsiologlar, faylasuflar hamda dinshunoslar e'tiborida bo'lgan dolzarb masalalardan biridir. Fanatizm tushunchasiga nisbatan ilk ilmiy yondashuvlar G'arb mutafakkirlari — **Ogyust Kont (1), Emil Dyurkgeym (2), Maks Veber (3)** kabi sotsiologlar asarlarida uchraydi. Ularning fikricha, diniy fanatizm ijtimoiy tizimdagi barqarorlikni buzuvchi omil bo'lib, insonning ongini chegaralaydi va jamiyatda irratsional qarashlar kuchayishiga olib keladi. Ayniqsa, Maks Veberning "Din sotsiologiyasi" asarida dinning jamiyat hayotiga ta'siri, diniy aqidaparastlikning iqtisodiy va siyosiy qarashlarga ta'siri chuqur tahlil qilingan.

Sharq mutafakkirlari — **Imom al-G'azzoliy (4), Imom Buxoriy (5), Bahouddin Naqshband (6)** kabi allomalar ham diniy mutaassiblikning zararli

oqibatlarini haqida ogohlantirgan. Ularning asarlarida dinning mohiyati insonni ezgulikka, bag'rikenglikka, sabr va adolatga da'vat etuvchi kuch sifatida talqin etilgan. Shu bilan birga, ular insonning diniy aqidalarini noto'g'ri tushunish va haddan tashqari qat'iylik bilan amal qilish natijasida jamiyatda kelib chiqadigan ijtimoiy ziddiyatlarni alohida qayd etganlar.

Zamonaviy tadqiqotchilar orasida **S. Xantington (7)** o'zining "Sivilizatsiyalar to'qnashuvi" konsepsiyasida diniy ekstremizmning global siyosiy jarayonlardagi o'rni va xavfini tahlil qilib, diniy asosdagi radikalizm dunyo xavfsizligi uchun eng jiddiy tahdid ekanini ta'kidlagan. **J. Esposito (8)** esa "Islam and Politics" asarida islom dinining asl mohiyati bilan diniy mutaassiblikni farqlash zarurligini, fanatizmni diniy emas, balki siyosiy va ijtimoiy omillar keltirib chiqarishini ta'kidlaydi.

O'zbekistonlik olimlar orasida **A. Ergashev (9)**, **M. Abdullayev (10)**, **S. Qodirov [11]** va **N. Jo'rayev [12]**larning asarlarida diniy fanatizmning milliy g'oya, ma'naviyat va yoshlar tarbiyasiga ta'siri tahlil qilingan. Ular o'z ishlarida diniy mutaassiblikning ildizlari ko'pincha ijtimoiy tengsizlik, ma'naviy bo'shliq, ta'limdagi kamchiliklar va axborot xurujlari bilan bog'liqligini asoslab berishadi.

Adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, diniy fanatizmni faqat diniy fenomen sifatida emas, balki **ijtimoiy-psixologik** hodisa sifatida ham o'rganish zarur. Zero, fanatizm insonning dunyoqarashi, e'tiqodi, ijtimoiy muhitdagi mavqei bilan chambarchas bog'liq. Shu sababli maqolada muammoni o'rganishda sotsiologik, falsafiy, siyosiy va psixologik yondashuvlar uyg'un qo'llanildi.

Ushbu tadqiqotda diniy fanatizm va ijtimoiy muammolar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni chuqur tahlil qilish, ularning jamiyat hayotidagi o'rni va ta'sir

mexanizmlarini aniqlash maqsad qilingan. Shu sababli ish jarayonida bir nechta ilmiy-metodologik yondashuvlar uyg'un holda qo'llanildi.

Avvalo, **tahliliy metod (analitik yondashuv)** asosida diniy fanatizmga oid mavjud ilmiy adabiyotlar, tarixiy manbalar, xalqaro tadqiqotlar hamda zamonaviy ilmiy maqolalar tahlil qilindi. Ushbu usul yordamida diniy fanatizmning kelib chiqish sabablari, shakllanish bosqichlari va uning ijtimoiy tuzumlarga ko'rsatgan ta'siri aniqlanib, mavjud ilmiy qarashlar o'rtasida mantiqiy bog'liqlik o'rnatildi.

Shuningdek, **taqqoslash (komparativ) usuli** tadqiqotning muhim tarkibiy qismi bo'lib, Sharq va G'arb olimlarining diniy fanatizm haqidagi ilmiy qarashlari o'zaro solishtirildi. Bu orqali turli madaniy va mafkuraviy maktablarda diniy mutaassiblikning talqini, unga berilgan baholar, shuningdek, unga qarshi kurashish yo'llaridagi o'ziga xosliklar aniqlanib, umumiy xulosalar ishlab chiqildi.

Tizimli yondashuv esa diniy fanatizmni ijtimoiy tizimning bir bo'lagi sifatida ko'rish imkonini berdi. Ushbu usul yordamida diniy fanatizmning siyosiy, iqtisodiy, madaniy hamda ma'naviy omillar bilan o'zaro aloqador jihatlari ochib berildi. Diniy fanatizmning shakllanishida ijtimoiy muhit, ta'lim tizimi, ommaviy axborot vositalari, oilaviy tarbiya va global axborot oqimlarining o'rni tizimli ravishda o'rganildi.

Tadqiqotda, shuningdek, **sotsiologik kuzatuv va kontent tahlil usulidan** keng foydalanildi. Internet tarmoqlari, ijtimoiy media platformalarida diniy ekstremistik g'oyalarning tarqalish shakllari, ularning yoshlar ongiga ta'siri va bu jarayonlarda qo'llanilayotgan mafkuraviy vositalar tahlil qilindi. Bu jarayon orqali diniy mutaassiblikni targ'ib qiluvchi axborot manbalarining tuzilishi, ularning auditoriyaga ta'sir mexanizmlari o'rganildi.

Tarixiy yondashuv yordamida diniy fanatizm hodisasining tarixiy ildizlari, ularning davrlar osha o'zgarishi, sabab va oqibatlari tahlil qilindi. Bu usul orqali o'tmishdagi diniy harakatlar, ularning ijtimoiy tuzumlarga ko'rsatgan ta'siri va bugungi fanatizm shakllari o'rtasidagi o'xshashlik hamda farqlar aniqlandi.

Shuningdek, tadqiqot davomida **induktiv va deduktiv tahlil usullari** qo'llanilib, umumiy ilmiy g'oyalar asosida xususiy holatlar tahlil qilindi, aniq misollar orqali umumiy qonuniyatlar chiqarildi. Induktiv yondashuv orqali diniy fanatizmning alohida holatlari asosida umumiy xulosalar ishlab chiqilgan bo'lsa, deduktiv tahlil yordamida esa mavjud nazariy g'oyalar asosida amaliy misollar tahlil qilindi.

Umuman olganda, yuqoridagi metodologik yondashuvlar diniy fanatizm va ijtimoiy muammolar o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni aniqlash, uning jamiyat hayotiga ko'rsatadigan salbiy ta'sirini chuqur tahlil qilish imkonini berdi. Shu bilan birga, tadqiqot doirasida diniy bag'rikenglik, millatlararo totuvlik, ma'naviy immunitet va mafkuraviy barqarorlik masalalari o'zaro integratsiyalashgan holda o'rganildi. Natijada, diniy fanatizmning ildizlariga qarshi samarali kurash olib borishning nazariy va amaliy asoslari ishlab chiqildi.

O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, diniy fanatizm hodisasi zamonaviy jamiyatda nafaqat diniy, balki ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarga ham bevosita ta'sir ko'rsatuvchi murakkab tizimli muammo hisoblanadi. Diniy fanatizmning shakllanishida insonning ma'naviy, psixologik va ijtimoiy holati muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, yosh avlodning ongiga turli g'arazli g'oyalar kirib borishida axborot texnologiyalarining o'rni beqiyos darajada katta ekani aniqlandi.

Tadqiqot davomida diniy fanatizmning asosiy manbalari sifatida quyidagi omillar ajratib ko'rsatildi:

- diniy savodsizlik va noto'g'ri talqin qilingan aqidalar;
- ijtimoiy adolatsizlik, ishsizlik va iqtisodiy tengsizlik;
- mafkuraviy bo'shliq va ma'naviy tarbiyaning zaifligi;
- xorijiy ekstremistik axborotlarning nazoratsiz kirib kelishi;
- yoshlarning diniy bilimni mustaqil manbalardan emas, balki anonim tarmoqlardan olishga urinishlari.

Tahliliy natijalarga ko'ra, diniy fanatizmning kuchayishi jamiyatda bir nechta salbiy oqibatlarga olib keladi. Eng avvalo, bu jarayon ijtimoiy barqarorlikni izdan chiqaradi, millatlararo va dinlararo totuvlikka rahna soladi, jamiyatda ishonchsizlik va qo'rquv muhitini kuchaytiradi. Bundan tashqari, diniy fanatizm siyosiy manipulyatsiyalar vositasiga aylanishi, ayrim guruhlarining o'z manfaatlarini "diniy g'oya" nomi ostida amalga oshirishiga zamin yaratadi.

Sotsiologik kuzatuvlar asosida shuni aniqlash mumkinki, yoshlar orasida diniy fanatizmga moyillik darajasi, ko'p hollarda, ularning ma'naviy yetuklik darajasiga, ta'lim sifati va oila muhitiga bog'liq. Ta'lim tizimida diniy-ma'rifiy fanlarning yetarli darajada to'g'ri o'qitilmasligi, diniy savodxonlikni oshirish dasturlarining sustligi ekstremistik g'oyalarning tarqalishiga ma'lum darajada yo'l ochadi. Shu boisdan ham ta'lim va tarbiya tizimini diniy bag'rikenglik va insonparvarlik ruhida takomillashtirish zarurligi tadqiqotning muhim natijalaridan biri sifatida qayd etildi.

Tizimli yondashuv natijalari asosida aniqlanishicha, diniy fanatizm ijtimoiy tizimning barcha qatlamlariga ta'sir ko'rsatadi. U nafaqat diniy sohada, balki

siyosiy qarorlar qabul qilish, iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, axborot xavfsizligi va milliy g'oya masalalarida ham o'z aksini topadi. Shuning uchun diniy fanatizmga qarshi kurash faqat diniy doirada emas, balki **kompleks ijtimoiy strategiya** sifatida olib borilishi lozim.

Tarixiy yondashuv asosida o'tkazilgan tahlillar esa diniy fanatizmning ildizlari qadimiy davrlardayoq mavjud bo'lganini ko'rsatdi. Ammo zamonaviy davrda bu hodisa yangi shakllarga ega bo'lib, globallashuv, internet, axborot texnologiyalarining rivoji va geosiyosiy ziddiyatlar fonida yanada murakkablashgan.

Tadqiqotning muhim natijalaridan biri shundaki, diniy fanatizmga qarshi kurashda **faqat huquqiy yoki ma'muriy choralar emas**, balki **ma'naviy-ma'rifiy yondashuvlar** hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Aholining, ayniqsa yoshlarning diniy savodxonligini oshirish, ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalash, diniy bag'rikenglik tamoyillarini mustahkamlash diniy mutaassiblikni kamaytirishda samarali omil bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, natijalar shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston tajribasida diniy fanatizmga qarshi kurashda kompleks davlat siyosati yo'lga qo'yilgan. Xususan, Prezident farmonlari, qonunchilik hujjatlari, "Ma'naviyat va ma'rifat" markazi, Imom Buxoriy va Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazlari, "Yoshlar ishlari agentligi" kabi muassasalar faoliyati natijasida diniy bag'rikenglik, millatlararo totuvlik va ma'naviy barqarorlikni ta'minlash yo'lida salmoqli natijalarga erishilgan.

Umuman olganda, tadqiqotning natijalari diniy fanatizmga qarshi kurashni faqat bir yo‘nalishda emas, balki ijtimoiy, ma‘naviy, huquqiy, ta‘limiy va mafkuraviy sohalarni qamrab oluvchi **kompleks yondashuv** orqali amalga oshirish zarurligini tasdiqlaydi. Diniy fanatizmni ildizi bilan yo‘qotish uchun esa aholining ongini mustahkamlash, ijtimoiy adolatni ta‘minlash, yoshlarni tanqidiy fikrlash va axborot madaniyatiga o‘rgatish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot jarayonida olingan natijalar diniy fanatizmning ijtimoiy, ma‘naviy va psixologik omillar bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatdi. Ayniqsa, yoshlar orasida bu hodisaga moyillikning ortishida diniy savodsizlik, axborot xurujlari va tarbiyaviy nazoratning sustligi asosiy omillar sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Amaliy tahlillar shuni tasdiqladiki, diniy fanatizmga qarshi kurashda ma‘naviy-ma‘rifiy chora-tadbirlar huquqiy mexanizmlar bilan uyg‘un olib borilgandagina samarali bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, davlat siyosatida diniy bag‘rikenglikni mustahkamlash, yoshlarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish va milliy qadriyatlarga hurmat ruhini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Olingan natijalar boshqa tadqiqotlar bilan taqqoslanganda, O‘zbekiston tajribasida diniy fanatizmga qarshi kurashning kompleks yondashuvi ijobiy natijalar berayotgani aniqlandi. Biroq, bu sohada uzluksiz ma‘rifiy faoliyat yuritish, zamonaviy axborot xavfsizligini ta‘minlash va ta‘lim tizimini takomillashtirish zarurati saqlanib qolmoqda.

Tadqiqot natijalari diniy fanatizmning jamiyat hayotiga ko‘p qirrali salbiy ta‘sir ko‘rsatishini ko‘rsatdi. Bu hodisa diniy savodsizlik, ma‘naviy bo‘shliq va ijtimoiy beqarorlikdan kelib chiqadi. Fanatizmga qarshi kurashda ma‘naviy-

ma'rifiy faoliyatni kuchaytirish, yoshlarni sog'lom dunyoqarash ruhida tarbiyalash va bag'rikenglik tamoyillarini targ'ib etish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston tajribasi shuni ko'rsatadiki, diniy bag'rikenglikni mustahkamlash, ta'lim va axborot tizimlarida diniy ekstremizmga qarshi immunitet yaratish jamiyat barqarorligining asosiy garovidir.

Umuman olganda, diniy fanatizmga qarshi samarali kurash — bu repressiya emas, balki ma'naviy yetuklik va sog'lom tafakkurni shakllantirish orqali erishiladigan jarayondir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Kont, O. Pozitiv falsafa asoslari. Parij, 1830.
2. Dyurkgeym, E. Diniy hayotning ibtidoiy shakllari. Parij, 1912.
3. Veber, M. Din sotsiologiyasi. Berlin, 1920.
4. Imom al-G'azzoliy. Ihyou ulum ad-din. Bayrut, 1998.
5. Imom Buxoriy. Al-Jome' as-sahih. Qohira, 2005.
6. Bahouddin Naqshband. Ruhoniy meros. Toshkent, 2010.
7. Huntington, S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York, 1996.
8. Esposito, J. Islam and Politics. Oxford University Press, 2019.
9. Ergashev, A. Ma'naviyat va mafkura asoslari. Toshkent, 2017.
10. Abdullayev, M. Diniy ekstremizmga qarshi kurash: nazariya va amaliyot. Toshkent, 2020.
11. Qodirov, S. Yoshlar va mafkuraviy tahdidlar. Toshkent, 2022.

12. Jo‘rayev, N. Global tahdidlar va mafkuraviy xavfsizlik. Toshkent, 2021.
13. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent, 2023-yil tahriri.
14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ma’naviy-ma’rifiy faoliyatni takomillashtirish to‘g‘risida”gi farmoni, 2020-yil 19-avgust.